

İslam'ın Göç ve Toplumsal Uyum Perspektifinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*

Dr. Muhammed Emin Şimşek

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8470-1060>

Öğretmen / Milli Eğitim Bakanlığı, Gaziantep – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 21.02.2024

Kabul: 28.06.2024

On-line Yayın: 30.06.2024

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi

İslam,

Göç

Kültür

Uyum

Entegrasyon

Araştırma Makalesi

* Bu makale, İntihal.net tarafından taranmıştır. Bu makale, Creative Commons lisansı altındadır. Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.75391>

Öz

Bu makalede, İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifi din eğitimi açısından değerlendirilmiştir. Dinî literatürde hicret gibi önemli bir kavramın iz düşümü olan göç, bir arada yaşama, farklılıklara saygı, yardımlaşma ve dayanışma gibi temel İslami değerleri içerir. Bu değerler, göçmenlerin yeni toplumlara uyum sağlamalarına ve yerli halkla daha iyi ilişkiler kurmalarına destek olabilecek niteliktedir. İslam tarihinde göç eden bilginler ve Müslüman tacirlerin tecrübeleri, göçün hem İslam'ın yayılmasını hem de farklı toplumlar arasındaki iletişimi artırdığını göstermektedir. İslam bilginlerinin göçleri, İslam'ın öğretilerini yeni toplumlara taşıma ve yayma fırsatı sunmuş, bu aynı zamanda İslam'ın kültürel zenginliğini artırmıştır. Müslüman tacirlerin göçleri ekonomik ve ticaret ilişkilerini geliştirmesinin yanında İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması ve farklı kültürler arasındaki etkileşimi artırmıştır. Din eğitimi müfredatı, bu değerleri genç nesillere aktarmanın etkili bir yoludur. İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifi, din eğitimi müfredatına dahil edilerek öğrencilere dayanışma, hoşgörü ve bir arada yaşama vurgusu yapılabilir. İmam hatip okul müfredatı, öğrencilere İslam'ın göç kavramını hem teorik hem de pratik açıdan anlatma fırsatı sunabilir. İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde ise İslam'ın göç ve entegrasyon perspektifi daha derinlemesine incelenebilir. Yaygın din eğitimi araçları ile ilgili toplumun büyük bir kesimine bu bakış açısının ulaştırılması sağlanabilir. Sonuç olarak, İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifi, din eğitimi müfredatına dahil edilerek gelecek nesillerin anlayışlı, hoşgörülü ve çok yönlü bireyler olarak yetişmelerine katkı sağlayabilir. İslam'ın bu değerleri, göçün toplumları zenginleştirici ve dönüştürücü etkilerini anlamak ve bu değerleri gelecek nesillere aktarmak için önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Göç olgusuyla bağlantı kurularak, İslam'ın köklü değerlerini güncel bağlamda uygulamayı hedefleyen bu perspektif, toplumsal entegrasyonun gerçekleşmesine önemli bir katkı sağlayabilir. Bu çalışma, bir araştırma makalesi olup, literatür tarama yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırma sürecinde, göç, toplumsal entegrasyon ve din eğitimi konularında yapılan önceki akademik çalışmalar, makaleler, kitaplar ve diğer bilimsel kaynaklar incelenmiştir. Bu kaynaklardan elde edilen bilgiler, İslam'ın göç ve entegrasyon perspektifinin din eğitimi bağlamında nasıl ele alındığını anlamaya yönelik kapsamlı bir analiz yapılmasını sağlamıştır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Şimşek, M. E. (2024). İslam'ın Göç ve Toplumsal Uyum Perspektifinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 17(100), 229-244.

Evaluation of Islam's Migration and Social Cohesion Perspective in terms of Religious Education*

Dr. Muhammed Emin Şimşek

Teacher / Ministry of National Education, Gaziantep – TURKEY

Article History

Submitted: 21.02.2024

Accepted: 28.06.2024

Published Online: 30.06.2024

Keywords

Religious Education

Islam

Migration

Culture

Cohesion

Integration

Research Article

* This article was checked by Intihal.net. This article is under the Creative Commons license. Ethics committee approval is not required for this article.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.75391>**Abstract**

In this article, Islam's perspective on migration and social integration is evaluated in terms of religious education. Hijra includes fundamental Islamic values such as coexistence, respect for differences, cooperation and solidarity. Islam idealizes core values such as tolerance, solidarity, coexistence and respect for differences. These values can help migrants to adapt to new societies and build better relations with the local population. The experiences of migrating scholars and Muslim traders in Islamic history show that migration has enhanced both the spread of Islam and communication between different societies. The migration of Islamic scholars provided the opportunity to carry and spread the teachings of Islam to new societies, which also increased the cultural richness of Islam. The migrations of Muslim traders enhanced economic and trade relations, as well as the spread of Islam across vast geographies and increased interaction between different cultures. Religious education curricula are an effective way of transmitting these values to younger generations. Islam's perspective on migration and social integration can be incorporated into the religious education curriculum to emphasize solidarity, tolerance and coexistence. The curriculum of imam hatip schools can offer students the opportunity to understand Islam's concept of migration from both theoretical and practical perspectives. In theology and Islamic sciences departments, Islam's perspective on migration and integration can be studied in more depth. Through non-formal religious education tools, this perspective can be conveyed to a large segment of the relevant society. As a result, Islam's perspective on migration and social integration can be included in the religious education curriculum and contribute to raising future generations as understanding, tolerant and well-rounded individuals. These values of Islam should be considered as an important step in understanding the enriching and transformative effects of migration on societies and transferring these values to future generations. This perspective, which aims to apply the deep-rooted values of Islam in the contemporary context by connecting with the phenomenon of migration, can make a significant contribution to the realization of social integration. This study is a research article and is based on a literature review. In the research process, previous academic studies, articles, books and other scientific sources on migration, social integration and religious education were analyzed. The information obtained from these sources provided a comprehensive analysis of how Islam's perspective on migration and integration is addressed in the context of religious education.

GİRİŞ

Dünya tarihine dinî kaynakları baz alarak baktığımızda, göç olgusu Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın dünya yolculuğuyla başlamıştır. (Köksal, 2014, 1/37) İki kişilik dünyada Hz. Âdem'in Hz. Havva'yı bulmak üzere yola çıkması ve onunla Mekke'deki Müzdelife'de buluşmasıyla tamamlanan bu yolculuk, tarihte ilk göç hareketidir. (Karasakal, 2020, 71-72) İlk insanla başlayan bu göç hareketi, daha sonrasında devam edecek olan bir geleneğin simgesi olmuş, akabinde tarım, ticaret ve dinlerin yayılmasında önemli bir etken halini almış ve evrensel bir nitelik kazanmıştır. (Berk, 2020)

Göç, en basit anlatımla, insanların yaşadığı yeri değiştirmeyi ifade etmektedir. Bu değişim bazen bireysel bazen de toplumsal bir kararla gerçekleşebilmektedir. Yine bazen zorunlu bazen de gönüllü olabilmektedir. Bu nedenle göç, çeşitli sosyal sonuçları beraberinde getirebilen karmaşık bir olgudur. (Yusuf Adıgüzel, 2016, 1) İş imkânları, daha iyi yaşam koşulları gibi nedenlerle bireyler gönüllü olarak göç edebilirken, savaşlar, sürgünler veya doğal afetler gibi zorlayıcı etkenler de insanları yaşadıkları yerlerden ayrılmaya yönlendirebilir. (Sencer, 1979, 28)

Göç etmek zorunda kalan bireyler, sahip oldukları psikolojik ve sosyo-kültürel birikimleri doğal olarak yeni yerleştikleri bölgelere taşımaktadırlar. (Eren, 2007, 275) Bu durum, göçün kaçınılmaz bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçmenlerin taşıdığı kültürel deneyimler arasında, dinin de önemli bir unsur olduğu kaydedilmelidir. (Günay, 2007, 44)

Din, sosyal yapıların oluşumunda temel bir rol oynamaktadır. Fransa'ya 1970'lerde göç eden Faslılar ve 1960'lı yıllardan itibaren Almanya'ya göç eden Türkler bu durumun yakın zamandaki örnekleri arasında zikredilebilir. Her iki göçmen grup da kendi ülkelerinden din görevlileri talep etmişler, bu din görevlileri, sahip oldukları hafızayı yeni nesle, okul derslerinin dışında kalan zamanlarda aktarmıştır. Bu şekilde din aracılığıyla kuşaklar arasındaki bağ önemli nispette korunmuştur. (Yılmaz, 2013, 358)

Göç süreci, göçmenlerin yaşamlarında dinin rolünü değiştiren bir fenomen olarak da ortaya çıkmaktadır. Bunun en önemli tezahürü, birçok göçmenin dinle kurduğu etkileşim zayıflamasıdır. Göçmenler dindarlığını koruyabilmek için daha fazla çaba harcamak zorunda kalabilmektedir, ki bu bir avantaj olarak değerlendirilmemektedir. (Yılmaz, 2013, 367)

Göçün din veya dindarlık üzerindeki etkisi sadece olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilemez. Nitekim bu etki bazen her iki durumu da içerebilmektedir. Kişinin dinini özgürce yaşayacağı bir yere göçmek dini açıdan olumlu karşılanırken, hedef ülkedeki hâkim kültürel yapının etkisinde kalmak dinen mahzurlu görülebilmektedir. (Yılmaz, 2013, 373-374) Dolayısıyla göçün din veya dindarlık üzerindeki etkisi tartışmalıdır ve bu konuda kesin bir yargıya varmak zordur. Göçün etkisi, hedef toplumun toplumsal yapısı, iş çevresi, dini yapılar gibi bir dizi etkene göre şekillenecektir. (Özpolat, 2017, 128)

Zorunlu olarak göç etmek durumunda olan bireylerin yaşadıkları sıkıntılı süreçlerin aşılmasında manevi yönden destek aradıkları ve bu süreçleri dinden destek alarak atlattıkları ifade edilebilir. (Eryücel, 2013) Dolayısıyla bazen göç, dinin daha iyi yaşanması ve yayılması için fırsat olmakta bazen de dini kimliğin yeniden keşfedilmesi sürecini başlatabilmektedir. (Özpolat, 2017, 90)

Birçok göçmen ailede din, çocuklarına ahlaki değerleri aktarma aracı olarak görülür. Eş ve çocuk olması durumunda aile için dinin aktif olarak yaşanması konusunda daha istekli olunur. (Özpolat, 2017, 127) Göçmen aileler, çocuklarının toplumda daha saygın bir yere gelmesini isterken diğer taraftan kendi değer yargılarına bağlı bireylerin oluşmasını istemektedirler. Değerlerin yeni nesillere aktarılması toplumsal kodlara referansta bulunmakta ve her toplum kendi kabullerine göre birey tipolojisi idealize etmektedir. (Özpolat, 2017, 136)

Bireyin dine ihtiyaç duymasının nedenleri arasında dünyayı anlamlandırma, ontolojik krizler, insan hakları, eşitlik, adalet gibi muasır kavram ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Din, sanayileşmeye

bağlı hızlı kentleşme süreçlerinde yaşanan kimlik kayıplarında insanların dayanışma, birbirlerine güven duyma ve aidiyet duygusu arayışlarını tatmin ederek yeniden gündeme gelir. Göçmenler açısından ise aidiyet hissetme, samimi ve güvene dayalı ilişki şekillerinin geçerli olduğu sosyal ihtiyaçlar ön plana çıkmaktadır. (Çelik, 2012, 300-302)

Ortak bir dine inanıyor olmak, göçle ilgili olası sorunları çözmede önemli bir etkiye sahiptir. Kültürel farklılıklara rağmen, aynı dine inanma duygusu insanların ortak paydası durumundadır. (Işık, 2021, 70) Bu yüzden din, sosyal uyum sürecinin her aşamasında önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla sosyal entegrasyon açısından kültürel iletişim ile ilgili dine daha merkezi bir rol verilmelidir. (Martikainen - Özmen, 2010, 274) Farklı dinlere inanan toplumlarda yaşanan göçlerde sosyal uyum daha zorlu bir süreçte meydana gelirken, aynı dine inanılan toplumlarda uyum ve bütünleşme daha kolay olmaktadır. ((Saygın - Hasta, 2018, 321)

Çalışmamız, araştırma makalesi olup, temel olarak literatür taramasına dayanmaktadır. Son yıllarda ülkemizin göç hareketliliği yaşadığı bir dönemde, genellikle göçün olumsuz etkileri üzerinde yoğun bir vurgu görülmektedir. Çalışmamız ise, göçün toplumları geliştirici ve dönüştürücü özelliklerine dikkat çekmekte, göçün toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda pozitif etkilerini değerlendirmenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu değerlendirmenin temelinde göçün sadece kısa vadeli değil aynı zamanda uzun vadeli etkilerinin incelenmesi yer almaktadır. Bu bağlamda, göçün uzun vadede toplumsal dönüşümlere nasıl katkı sağlayabileceği ve sosyal yapıları nasıl şekillendirebileceği üzerinde durulmaktadır.

İslam tarihindeki geçmiş uygulamalardaki uyum politikaları ve bu konuda ortaya çıkan deneyimler, günümüzdeki uyum çabalarına önemli bir perspektif sunabilir. İslam'ın kültürel zenginliği, dini öğretileri ve toplumsal dayanışma anlayışı, göçmenlerin yeni toplumlara entegrasyonunda merkezi bir rol oynadığı kaydedilebilir. Bu noktada, İslam'ın uyum politikalarını şekillendiren deneyimlerinin, günümüz uyum çabalarına nasıl rehberlik edebileceği üzerinde düşünülmesi gereken konulardandır.

Araştırmamız, din eğitimi müfredatına İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifinin dahil edilmesinin önemini vurgulayarak hem kısa hem de uzun vadeli planlamada göçün toplumsal etkilerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, göçün toplumları nasıl şekillendirebileceği, dönüştürebileceği ve geliştirebileceği konularına odaklanan bu araştırmanın, din eğitimi alanına katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

1. Kur'an'da Göç

Göç kavramını, Kur'an-ı Kerim kendine ait terminoloji içerisinde ele almıştır. Kur'an'da göç "hicret" kavramıyla ifade edilmekte, (Bakara 2/218, Ali İmran 3/195, Nisa 4/100) göçün bir safhası olarak da "ihraç" kavramı kullanılmaktadır. (Sıcak - Çalışkan, 2018, 484) Kur'an'da geçen "muhacir" kelimesi de göçmen kavramına tekabül etmektedir. (Önkol, 1998) Kur'an'da evinden yurdundan sırf Allah'ın rızası gözetilerek ayrılıp başka bir yere göç eden kişiler övülerek onlar için "muhâcir" kavramı kullanılmıştır. Bu bağlamda Allah'ın rızasını gözeterek bir başka yere göç edip oraya sığınan kimse muhacir olarak tanımlanmıştır. Kur'an'da göç için, sığınmaya karşılık gelen "iltica" kelimesi tercih edilmeyip olumlanmış, hatta övülen bir ifade şekliyle "hicret" kavramı tercih edilmiştir. İslam'da bir ibadet olarak kabul edilen hicret, İslam'ın evrensel mesajlarının tüm insanlığa ulaştırılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. (Sıcak - Çalışkan, 2019, 162) Herhangi bir bölgede can ve mal güvenliği ile dini yaşama özgürlüğü ortadan kalkmışsa o bölgede yaşayan müminler bir çözüm bulmalı; can ve mal emniyetlerini sağlayıp dinlerini yaşayabilecekleri bir ortam oluşturmalıdır. Özellikle dini özgür bir şekilde yaşamalarının engellenmesi durumunda inananların bulundukları yerden daha uygun yerlere göç etmeleri tavsiye edilmiş ve Kur'an'da göç edenler birçok kez övülmüştür. (Nisa 4/100) Hicret şartları oluştuğunda ise çeşitli sebeplerle bu emri yerine getirmeyenler (Nisa 4/89) yerilmiştir. (Sıcak - Çalışkan, 2019, 161) Nitekim, kişi göç etme imkânı varken, onurlu bir şekilde hayat süremediği yerde

yaşamaya devam etmesi erdemli bir davranış olmayacaktır. Allah Teâlâ'nın yaratılmışların çoğuna üstün kıldığı insanın, (İsra 17/70), çeşitli siyasi kargaşalar, savaşlar ve doğal afetler vb. sebeplerden dolayı bu üstün yaratılış niteliği yara alabilmektedir. Hicret kavramının Kur'an'daki kullanılışını bu tür durumlarla ilişkilendirmek mümkündür. Kur'an-ı Kerim, Hz. Muhammed ve ona inananların yaşamış olduğu zorluklara karşı onları teselli ederek hicret kelimesini kullanmasını bu anlamda değerlendirebiliriz. (Sıcak - Çalışkan, 2019, 160)

Tarih boyunca toplumsal ve siyasal adaletsizlikleri ortadan kaldırmaya çalışan, toplumsal değişim ve dönüşüme öncülük eden birçok kişi "ihraç" yani yerinden edilme ile karşılaşmıştır. Kur'an-ı Kerim'de birçok peygamber ve onlara iman edenlerin zorunlu göçleri zikredilir. (Sıcak - Çalışkan, 2019, 485) Göç etmek zorunda kalan müminlerin göçten kaynaklı yaşanan zorluklarla nasıl baş etmeleri gerektiğiyle ilgili önerileri Kur'an-ı Kerim'de görmek mümkündür. ((Sıcak, 2018, 44) Kur'an-ı Kerim zorunlu göçü, bu kavramın sosyolojik aşamalarını kapsayacak şekilde geniş bir şekilde içine almaktadır. Kur'an'dan anlaşılan, zorunlu göçün öncülleri ortaya çıktığında göçün gerçekleşmesi ideal hale gelebilir. (Sarıkaya, 2018, 248-250)

Kur'an-ı Kerim'de göç teması, kesin bir olumsuzluk ifadesi taşıyan bir yapıdan ziyade, göçün çeşitli etmenlere bağlı olarak farklı anlamlara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Kur'an metinlerinde göçün değerlendirmesi, göçün gerçekleştiği şartlar ve amacına göre değişebilmektedir. Haşr sûresinde zorunlu göçe tabi olan muhacirlerin pozitif ayrımcılığa tabi tutulabileceği, (Haşr Suresi 59/8) Nisa sûresinde müminlerin imanî sorumluluklarını yerine getirme imkânı kalmadığında zorunlu olarak göç etme gerekliliği, (Nisâ 4/97) Hz. Peygamber ve ona inananların göç etme sebepleri, göç süreci ve onları misafir edenlerin durumları ayetlerde açıkça görülmektedir. ((Sarıkaya, 2018, 248-250) Hz. İbrâhim öncelikle Şam'a daha sonra Mısır'a, sonra tekrar Şam'a gelince Hz. Hacer ve Hz. İsmail ile Mekke'ye göç etmişlerdir. (Cezuli, 1996, 170-200) Hz. Lût, Hz. Hûd, Hz. Sâlih, Hz. Şuayb ve Hz. Yûnus da Kur'an'da göçleri anlatılan peygamberlerdendir. Kur'an-ı Kerim'de göç etmesine en çok yer verilen kişilerden biri Hz. Musa'dır. Hz. İsa başta Kudüs olmak üzere birçok yere göç gerçekleştirmiş daha sonra yaşanan zulümler sonucunda Havariler farklı bölgelere göçlere devam etmiştir. (Sıcak, 2018, 58) Zorunlu göçe maruz kalan müminlerin, bu zorluklar yaşandığında ne tür stratejilerle hareket etmeleri gerektiği konusunda birçok ayet bulunmaktadır. (Sıcak, 2018, 44)

Kur'an-ı Kerim'deki göç kavramı, sadece fiziksel bir yer değişikliğinden çok daha fazlasını ifade eder. Bu kavram, toplumsal uyum ve hoşgörü gibi önemli değerlerle birlikte ele alındığında, gelecek nesillere din eğitimi aracılığıyla aktarılabilir ve bu şekilde toplumsal barışa katkı sağlanabilir. Örgün ve yaygın din eğitimi yoluyla öğrencilere ve genel olarak topluma bu perspektifin benimsetilmesi mümkündür. Kur'an'dan alınan göçle ilgili dersler, inanç, umut ve toplumsal dayanışma gibi mesajlar içerir ve din eğitimi, bu değerleri vurgulayarak toplumsal değişime ve dönüşüme zemin hazırlayabilir.

2. Hicret

Bir kişi veya topluluğun inançlarından ötürü görmüş oldukları baskı sebebiyle bulundukları yerden başka bir yere göç etmesine hicret denmiştir. Hicret, İslami terminolojide Mekke müşriklerinin baskıları sebebiyle Müslümanların ilk hicreti Habeşistan'a, ardından ise Medine'ye Hz. Peygamberle birlikte gerçekleştirdikleri göçü ifade eder. (Tathoğlu, 2013, 37)

Hz. İbrahim tarafından Mekke'de inşa edilen Kâbe, tevhidin sembolü iken gelinen noktada şirkin merkezi haline gelmişti. (Eliade, 2013, 89-90) Şirke her peygamberin mücadelesi ettiği gibi Hz. Peygamber ve ilk müminler bu mücadeleyi Mekke'de on üç yıl boyunca sürdürmüş ve bunun sonucunda büyük bir dirençle karşılaşmışlardı. (Önkâl, 1998) Bu sebeple mücadele terk edilmemiş ancak İslam'ın daha geniş kitlelere ulaşması için uygun ortamlar araştırılmış, koşullar peygamberi ve müminleri kendi öz vatanlarından ayrılmaya götürmüştür. (Fetahu, 1997, 9) Her türlü işkence ve zulme

maruz kalan müminlerin bunları engellemeye güçleri yetmediğinden Hz. Peygamber, Müminlerin ilkin Habeşistan'a, akabinde ise Medine'ye göç etmesine izin vermiştir. (Önkal, 1998) İlk Habeşistan'a göç edilmesinin başlıca sebepleri olarak; adil bir hükümdarın var olması, lokasyon olarak iyi bir yerde olması, dil probleminin olmaması ve geçim şartlarının daha kolay yönetilebilir olması sayılabilir. 615 yılında yaklaşık yetmiş Müslüman Habeşistan'a göç etmiş, burada kral tarafından iyi karşılanan Müslümanlar daha sonra Medine'ye göç etmiştir. Habeşistan hicreti Müslümanların ilk kez dış dünyayla temas sağlayıp Afrika'yı tanıma fırsatı elde etmeleri ile göç tecrübesi açısından büyük önem arz etmektedir. (Önkal, 1998) Bu tecrübenin akabinde asıl büyük göç planlanmış, ilkin Akabe'de görüşmeler yapılmış; Evs ve Hazrec Kabilelerinin ileri gelenleri ile göç koordinasyonu yapılmış, olası olumsuzluklarda taahhütler alınmış, böylece büyük göç öncesi ciddi hazırlıklar yapılmıştır. Medine'den ikinci kez gelip tekrar toplantılar yapılmış, taahhütler alınmış ve böylece ikinci Akabe Biati gerçekleşmiştir. Bu görüşme üzerine Hz. Peygamber Mus'ab b. Umeyr'i öncü olarak Medine'ye göndermiş, iman edenlerin sayısı artmış ve yapılacak büyük göçün altyapısı da sağlanmıştır. (Taberi, 3/112-115)

Müslüman toplulukların uzun dönemli sosyal ve siyasi başarısının temelinde, göç öncesinde ve göç sürecinde gerçekleştirilen stratejik planlamaların etkin bir şekilde uygulanması yatmaktadır. (Aydın, 2015, 109) Müslümanların Medine'de sosyal ve siyasal olarak bir güç haline gelmesi göçle mümkün olmuştur. (Aydın, 2015, 109) Müslümanlara yapılan zulümler günden güne artınca Müslümanlar peyderpey Yesrip olarak bilinen Medine'ye göç etmeye başlamışlar, peygamberimiz ve Hz. Ebubekir de 622 yılında Mekke'yi en son terk edenler olmuştur. (Dinçer, 2020, 1249) Müslümanlar göç ettikten sonra dahi, müşriklerin takibi devam etmiş ve geride kalan bazı bireylerin mülkleri gasp edilmiş, bu nedenle, Müslümanlara yöneltilen olumsuz eylemler süregelmiştir. (Mevdudi, 2014, 2/169)

Zalim toplumlar, kendi egemenliklerini sürdürebilmek amacıyla gayrimeşru yöntemlere başvurarak, diğer toplulukları sömürmeye yönelik çaba içerisinde olmuşlardır. Bu toplumlar, yeraltı ve yerüstü kaynaklarını ele geçirme, doğal zenginliklere sahip bölgelere hükmetme ve yeni topraklar edinme amacıyla faaliyetlerde bulunmuşlardır. (Muslim, 2010, 2/181-182) Böylece tarih boyunca sonu gelmeyen göç hareketleri ile insanlar vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. (Demir, 2017, 161)

Medine'ye göç eden Müslümanlar son derece olumlu bir ortamla karşılaşmış, uyum konusunda önemli sorunlarla karşılaşmamışlardır. Bunun yanında göç edenlerin bir kısmının mallarının Mekke'de kalması, aile birleşiminin olmaması, terk etmek zorunda kaldıkları vatanlarına duydukları özlem, coğrafik koşulların farklılığından dolayı sağlık sorunları ve ekonomik sorunlar yaşanmıştır. (Hamidullah, 2011, 133-134) Uzun vadeli uyum sorunlarının önüne geçecek en önemli adımlardan biri Hz. Peygamberin oluşturmuş olduğu "muahat" (kardeşlik) sistemi olmuştur. (Hamidullah, 2011, 134) Bu sistemle Ensar'dan her biri muhacirlerden kendisine bir kardeş edinip ona her türlü konuda rehberlik edecekti. (Lings, 2006, 142) Bununla yerli ve göçmen Müslümanlar kardeş ilan edilmiş, birbirlerine hayatın birçok alanında destek olmaları sağlanmış böylece yerli halkın göçmenlere sosyal hayatın her aşamasında rehberlik etmeleri sağlanmıştır. Hz. Muhammed Medine'ye hicret ettikten sonra farklı renk, dil ve etnik kökene sahip insanları nasıl bir araya getirdiyse bu birlikteliği daha geniş haliyle uygulamak istiyordu. Bu kapsamda Müslümanlar arasında sosyal yardımlaşmayı teşvik etmiş; etnik, dil ve ırk kökenlerinin üzerinde bir ümmet felsefesi oluşturmuş ve Müslümanların birlikte yaşama modelinin ana ilkelerini oluşturmuştur. (Dinçer, 2020, 1251) Müslümanların gerçekleştirmiş olduğu bu göçün dünya tarihinde yaşanan en önemli olaylardan biri olduğunu söylemek abartılı değildir. (Demircan, 2017, 1) İlk İslam toplumu burada şekillenmiş, Hz. Peygamberin ashabı yeryüzüne buradan dağılmış, dünyanın en parlak medeniyeti burada şekillenmiştir. (Demircan, 2017, 2)

Peygamberimiz döneminde tarih Mekke ve Medine yani hicret öncesi ve hicret sonrası dönemlere ayrılmıştı. (Önkal, 1998) Yani İslam geleneğinde genel itibarıyla tarih, İslam öncesi ve İslam

dönemi olarak kabul edilse de tarih başlangıcı vahyin geliş tarihi olan 610 yılı değil hicretin başlangıcı olan 622 kabul edilmiştir. 638 yılında Hz. Ömer'in hilafetinde ise Hicri Takvim Müslümanların takvimi olarak kabul edilmiştir. (Aydın, 2015, 109)

İslam'da "hac" ve "hicret ibadetleri" zaman içerisinde göç olgusunu kurumsal bir hale getirmiştir. (Yılmaz, 2013, 343) Hicretin dini, ictimai ve iktisadi olarak olumlu sonuçları olmuştur. Müslümanlar açısından özellikle toplumsal ve kurumsal yapılanma dönemi olmuştur. Müslümanları bir arada tutan fonksiyonel bir mescidin olması, Suffe gibi eğitim ve bürokrat kuruluşlarının olması, kurumsal anlaşmalar, bütçe oluşturulması, savunma planlamalarının yapılması, askeri stratejilerin oluşturulması bu dönemin Müslümanlar açısından toplumsal ve kurumsal yapılanma dönemi olduğunu göstermektedir. Mekke'den farklı olarak Müslümanlar toprağa bağlı siyasi merkezleşme, toplumsal ve siyasal organları oluşturma imkânına kavuşmuşlardır. (Özel, 1998) Siyaset sosyolojisine göre güç ile siyaset arasında orantılı bir ilişki vardır; güç otonom toplumun meşru gücüdür. Sosyolojik olarak güç fiziksel olmasının yanında sosyal gurup dinamiği, demografik öge ve topraktan oluşur. Müslümanlar bu anlamda bir güç oluşturmuşlardır. (Aydın, 2015, 110) Müslümanlar tükenmekte olan insanlığın sıfır noktasından yeni baştan bir sosyal yapı inşa etmiş ve bunu da kendilerine ait takvimle başlatarak taçlandırmışlardır. (Karasakal, 2021, 163)

Gayr-ı Müslim toplumlarda yaşayan bir Müslüman, yalnızlık hissine kapılıp aşağılık duygusu yaşayabilir, bu da Gayr-ı Müslimlere uymaya yol açabilir. Hâlbuki İslam, mümin bireyden kendisini onurlu ve üstün olarak görmesini, Allah'ın hükmü dışındaki herhangi bir dayatmayı kabul etmemesini ister. Dolayısıyla dini gereklerin yerine getirilememesi durumunda o bölgede ikamet uygun olmayacaktır. (Özel, 1998)

Hicret tarih boyunca hep var olduğu gibi hep var olmaya devam edecektir. Ancak güncel olarak hicret fıkhnın ne olacağı konusu İslam hukukçularının tartışmasına muhtaçtır. (Fetahu, 1997, 8) Hicret, dün olduğu gibi bugün de yarın da insanlığın barış ve esenliğine katkıda bulunabilecek, sosyal barış ve uyumun sağlanmasında etkin bir çözüm yolu olarak önümüzde durmaktadır. (Demir, 1999, 227) Hicret, değişik boyutlarıyla tüm peygamberlerin ve onların yolundan gidenlerin hayatında yer alan, yeniden ve daha güçlü oluşumların başlangıç noktasını oluşturan, fertlerin onurlarıyla ve şerefleriyle hayat sürmelerine imkân sağlamanın aksiyonel adı olarak günümüz insanına etkin bir güce ve değere sahip olarak değerlendirilmeyi bekleyen bir hadise olarak önümüzde durmaktadır. (Demir, 1999, 205) Hicretin özellikle günümüze bakan yönü çok iyi değerlendirilmeli ve onun günümüz insanına bir çıkış yolu olarak sunulabileceği düşüncesiyle fert ve devletler bazındaki politikalar buna göre geliştirilmelidir. (Demir, 1999, 204)

Ülkemizde Suriyeli göçmenlerin kendi ülkelerinde resmi otoritenin baskısıyla can ve mal emniyetleri kalmamış, en ağır işkencelere maruz kalmışlar ve en temel insani ve islami vecibeleri yerine getiremediklerinden sahip oldukları herşeyi bırakıp kendi ülkelerini terk etmişlerdir. Bu nedenle yaptıkları göçün islam literatürüne göre hicret, göçmenler de muhacir olarak kabul edilebilir. (Demir, 2017, 177) Vatanlarını terk etmek zorunda kalıp ülkemize gelen başta Suriyeli göçmenlerin yaşadığı bu zorunlu göçün ülkemiz vatandaşları tarafından Hz. Peygamber döneminde yaşanan hicrette Ensar ve Muhacirin oynadığı rolü bilmeleri önem arz etmektedir. Ülkemizde bulunan Suriyeli göçmenlerle aramızda din, kültür, ahlak, coğrafya ve tarih birliği bulunmakla birlikte gelenek, dil ve kültür farklılıkları da bazı uyum sorunlarına sebebiyet vermiştir. Bu ve benzeri yaşanması muhtemel sorunların çözümüne ümmet bilinciyle katkı sağlanabilir. (Demir, 2017, 178)

Hicretin tarihsel ve dini boyutunun anlaşılması, modern zamanların göç olgusuna ışık tutacak önemli bir perspektiftir. Din eğitimi araçlarıyla bu tarihsel olayın çeşitli yönlerinin ele alınması ve toplumun geneline bu bilgilerin aktarılması büyük önem taşımaktadır. Hicret, sadece tarihsel bir olay olmanın ötesinde, bireylerin ve toplulukların zorluklar karşısında gösterdikleri dayanıklılık ve uyum

süreçlerinin bir sembolüdür. Özellikle Suriyeli göçmenler gibi modern zamanların muhacirlerine karşı gösterilecek olan anlayış ve destek, Hz. Peygamber döneminde Ensar ve Muhacirin ilişkisiyle örnek alınabilir. Bu kapsamda din eğitimi, göçmenlerle daha iyi bir uyum sağlanmasına katkıda bulunabilecek değerler ve ilkeler sunarak, toplumsal barış ve kardeşliğin güçlendirilmesine yönelik önemli bir araç olarak değerlendirilmelidir.

3. Göç Eden Din Bilginleri

Hz. Peygamberin dünya yolculuğunu tamamlamasından sonra birçok sahabe dünyanın farklı yerlerine göç etmiştir. (Koç, 2019, 188) Sahabilerin göç etmesi, İslam'a davet etmek, ilim öğrenme ve öğretme, bürokratik görevlerde bulunma, hadis öğrenme, cihat ibadetini gerçekleştirme ve bazı diplomatik görevleri üstlenme gibi amaçlarla gerçekleşmiştir. (Akgün, 1999, 35-45) Kısa zaman içerisinde Irak, Suriye, Filistin ve Şam bölgeleri, sonra İran fethedilmiş, Mısır ve Kuzey Afrika ise kontrol altına alınmış, Orta Asya ve Kafkasların bir kısmı fethedilerek Hint topraklarına kadar varılmıştır. Sahabeden bir kısmı buralarda kalmış bir kısmı dönmüş bir kısmı da ilim öğrenme ve tebliğ faaliyetlerinde bulunmak için Mısır, Şam, Humus, Basra, Kûfe ve Cezire gibi bölgelere göç ederek buralara yerleşmiştir. (Koç, 2019, 190)

Tarihi kaynaklara bakıldığında İstanbul'a birçok seferin yapıldığını görmek mümkündür. İslam orduları İstanbul'u birçok kez kuşatma altında tutmuş, fakat İstanbul'u ele geçirememiştir. Bu yolculuklarda birçok sahabe de bulunmuştur. (Akgün, 1999, 61) Kaynaklarda Antalya, Ankara, Kemah, Malatya, Adıyaman, İzmir, İznik ve Sakarya gibi Anadolu'nun birçok bölgesine sahabilerin göç ettiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. (Koçyiğit, 1962, 40)

Sahabe ve tabiin dini ilimlerin doğruluğunu tespit etmek ve sonraki kuşaklara ulaştırmak için hayatı boyunca mücadele etmiştir. Bu doğrultuda yapılan yolculuklar dini ilimleri sonraki kuşaklara ulaştırmıştır. Rihle olarak isimlendirilen döneminin en zorlu faaliyeti olarak kabul edilen bu seyahatler dini ilimlerin bir bölgeden başka bir bölgeye ulaştırılması ile sınırlı kalmamış, bu yolculuklara katılan kişiler dini ilimlere katkı sağlamalarının yanında farklı kültürlerin bilinmesine de aracılık etmiştir. Zaman içerisinde bu yolculuklar dini ilimleri aşarak pozitif ilimlerle ilgili de yolculuk yapma şekline dönüşmüştür. (Çoban, 2019, 27) Mısır'ın fethinden sonra birçok sahabe buraya göç ederek yerleşmiştir. Bu sahabiler davet ve tebliğ faaliyetlerini yaparak İslam'ın yayılmasını sağlamışlardır. (Atar, 1979, 70) Abdullah b. Mesut ve Ali b. Ebi Talip Kûfe'ye göç etmiş, zamanla bu bölgenin önemli bir ilim merkezi haline gelmesinin önünü açmışlardır. (Yüksel, 2014) Ebu Musa el-Eş'ari, Enes b. Malik gibi sahabiler Basra'ya göç etmiş, onların varlığı zaman içerisinde Basra mektebinin inşasına sebep olmuştur. Hicri üçüncü asrın sonuna kadar burası tefsir, hadis, fıkıh ve dil alanlarında ilim tahsili yapılan bir merkez haline gelmiş, Abbasiler döneminde ise birçok etnik unsuru bir araya getiren kültür merkezine dönüşmüştür. (Erkaya, 2008, 177)

Gazali, Nizamiye Medresesinde müderrislik yaparken bu görevinden ayrılmış, Şam'a yolculuk yapmış, iki yıl burada kaldıktan sonra Kudüs'e, ardından Mekke'ye daha sonra ise memleketi olan Tûs şehrine ilim yolculuğu yapmıştır. Bağdat Nizamiye Medresesini terk ettikten sonra 10 yılı aşkın bir zaman süren inziva hayatından sonra Nişabur'a dönerek burada Nizamiye Medresesinde ders vermeye devam etmiştir. (Zerrinkub, 2001, 285-290) Gazali'nin bu çalışmaları sonucunda Bağdat, İslam medeniyetinin önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. (Özaydın, 1999)

Bazı ilim adamları çocuk yaşta ilim elde etmek için farklı bölgelere göç etmiştir. Ebu'l Vakt es-Siczi 457 yılında dünyaya gelmiş, 465 yılında henüz sekiz yaşındayken babasıyla birlikte bu yolculuklara katılarak ilim elde etmiştir. (Ebu Gudde, 1983, 75-76) Hadis hafızı ve seyyah olan Ebu'l Fityan'ın, emsallerinden daha donanımlı olması Irak, Şam, Mısır, Horasan, Hicaz ve Cezire gibi bölgelere eğitim göçü yapmasıyla ilgili olduğu belirtilmiştir. (Ebu Gudde, 1983, 70)

Endülüs'te İslam dünyasına yapılan hadis yolculukları neticesinde hadis ilmi ileri bir seviyeye ulaşmıştır. (Çoban, 2019, 102) Endülüs'teki Müslümanlar Mekke'yi ilim yolculukları yapılacak merkezlerin birinci sırasında görmüşlerdir. Medine'de peygamberin sahabe ve tabiinin yaşadığı şehir olması hasebiyle Endülüslü Müslümanların öncelikle yolculuk yaptıkları şehirler arası bir yer olmuştur. Bunun yanında İmam Malik'in de bu şehirde yaşıyor olması onlar açısından önem arz etmektedir. Endülüslü Müslümanlar İmam

Malik ile görüşmek ve onunla Muvatta isimli eseriyle ilgili müzakereler yapmak için Medine'ye yolculuklar yapmışlar, İmam Mâlik'in vefatından sonra bile bu yolculuklar devam etmiştir. (İbnü'l-Farâdî, 2008, I/224-225)

Göç eden din bilginlerinin sınırlarını kesin olarak belirlemek zor olmakla birlikte, konu kapsamı ve odak noktamız gereği her birinin hayatı detaylı bir şekilde incelenmeyecektir. Bununla birlikte, bu çalışmada bazı din bilginlerine daha geniş bir şekilde yer verilerek, özellikle belirli alanlarda kendi vatanlarından göç ederek farklı bölgelere yerleşen veya sonradan vatanlarına dönen ilim adamlarının hayatlarına vurgu yapılarak incelenecektir.

Din bilginlerinin göç etme süreçleri ve bu süreçlerin İslam dünyasının bilgi birikimi üzerindeki etkileri, din eğitimi açısından dikkate değer bir konudur. Bu göçler, dini ve beşerî bilimlerin yayılmasında önemli rol oynamış, farklı kültürler arasında bilgi ve anlayış köprüleri kurulmasını sağlamıştır. Din eğitimi, bu tarihsel olayları öğrencilere aktarırken, sahabe ve tabiin döneminde yaşanan bu göçlerin dinî ve kültürel çeşitliliğe katkısını vurgulamalıdır. Bu, öğrencilere, farklı coğrafyalarda dini bilginin nasıl geliştiğini ve yayıldığını anlamalarında yardımcı olacak, aynı zamanda farklı kültürler arasında empati ve anlayışın gelişmesine katkıda bulunacaktır. Din eğitimi, bu tarihsel göç süreçlerini modern dünyaya uygulanabilir pratikler olarak sunmalı, öğrencilerin kendi coğrafyalarının dışına çıkarak daha geniş bir perspektif kazanmalarına katkıda bulunmalıdır. Bu şekilde, din eğitimi sadece geçmişi anlamakla kalmayıp, aynı zamanda öğrencilerin gelecekteki kültürel ve dini etkileşimlerde daha bilinçli ve etkin rol almalarına olanak sağlayacaktır.

3.1. İbn Battûta

İbn Battûta, 703/1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğmuş bir gezgin ve seyyahdır. Eğitim hayatına Tanca'da başlamış, ancak 20 yaşında iken eğitimine ara verip hac ibadeti için Mekke'ye gitmeye karar vermiştir. Mekke'de bulunduğu süre zarfında Şeyh Burhaneddin el-A'rec'in etkisiyle Hindistan ve Çin topraklarını ziyaret etme arzusu doğmuştur. (Aykut, 1999) Nil ve Şam bölgelerini gezdikten sonra Hicaz'a giderek hac ibadetini yerine getirmiş; Fars diyarı, Irak ve Mezopotamya'yı ziyaret ettikten sonra Mekke'de 1329-1330 yıllarını geçirmiştir. Yemen'e gitmiş, ardından Somali, Umman, Bahreyn ve Yemâme üzerinden üçüncü kez Hicaz bölgesine dönmüş; daha sonra mümkün olduğu kadar sık sık Hicaz'a seyahat etmiştir. (Özkan, 2001, 3/37) Suriye'ye geri dönen Battûta, Ceneviz gemisiyle Alanya'ya geçmiş ve ardından Antalya, Burdur, Isparta, Eğirdir, Gölhisar, Acıpayam, Denizli ve Tavas üzerinden Milas'a ulaşmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerini gezdikten sonra Sinop'a gitmiş ve buradan Kırım'a geçerek Güney Rusya'dan Doğu Avrupa'nın güneyine, Harezmi, Mâverâünnehir, Horasan ve Afganistan gibi büyük merkezleri görmüştür. (Koçyiğit, 2009)

Delhi'ye varan İbn Battûta, burada yedi yıl boyunca çeşitli görevlerde bulunmuş ve Muhammed Tuğluk Han'ın emriyle resmi elçi olarak Çin'e gitmek üzere 1342 yılında yola çıkmıştır. Maldiv Adaları'nda bir buçuk yıl boyunca kadılık görevi üstlenmiş,(Aykut, 1999) ardından Hint kıyılarından Bengal'e ve Jawa (Sumatra) adasına gitmiştir. Çin'e doğru ilerlerken Hanbalık (Pekin) şehrine ulaşmış;(Göksoy, 2002) ancak Çin'deki siyasi durumdan memnun olmadığı için vatanına dönmeye karar vermiştir. Dönüş yolunda Yemen, Irak, Suriye ve Mısır üzerinden Mekke'ye, oradan İskenderiye'ye ve deniz yoluyla Fas'a ulaşmıştır. İslam dünyasını keşfetme ve tanıma merakıyla Cebel-i Târk Boğazı'ndan İspanya'ya geçmiş ve Endülüs'ün Müslüman şehirlerini gezmiştir. Dönüşte Marakeş'i ziyaret ederek Sudan ve Nijerya'ya kadar seyahat etmiş ve böylelikle Fas'a geri dönmüştür. (Tanci, 2019, 23) İbn Battûta'nın seyahatleri, İslam dünyasının farklı bölgelerini kapsayan ve çeşitli hükümdarlarla ilişkilerini içeren bir seyahatname olarak önemli bir kaynaktır.

İbn Battûta'nın göçleri, farklı kültürleri tanıma ve anlama arzusuyla şekillenmiş ve ona büyük ölçüde kendini geliştirme fırsatları sunmuştur. Bu göçler sadece kişisel bir keşif yolculuğu değil, aynı zamanda İslam dünyasına da önemli katkılar sağlamıştır. Battûta'nın çeşitli bölgelerde farklı kültürleri, inançları, yaşam tarzlarını yakından gözlemlemesi ve bu deneyimleri seyahatnamelerinde anlatması, İslam dünyasının zenginliğini ve çeşitliliğini belgelemiştir. Battûta'nın farklı kültürleri, dini uygulamaları ve sosyal yapıları keşfetme süreci, din eğitiminde çeşitliliği ve kültürlerarası anlayışı vurgulayan değerli bir kaynak olarak ele

alınabilir. Öğrencilere İbn Battûta'nın seyahatlerini öğretmek, İslam dünyasının geniş ve çeşitli yönlerini anlamalarını sağlayabilir. Bu, öğrencilerin kendi dini ve kültürel bağlamının ötesine bakma yeteneğini geliştirecek ve onlara farklı topluluklar ve inançlar hakkında daha derin bir perspektif kazandıracaktır.

3.2. Fârâbî

Kazakistan'ın eski bir şehri olan Otrar şehri yakınlarında doğmuştur. Orta Çağ'da Latince eserlerde ismi "Arfarabius" veya "Avennasar" Türk filozofu(Filiz, 2005, 9) olarak geçen Farabî'nin tam ismi Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluğ Ebu Nasr El-Fârâbî'dir. Mâverâünnehir'de Fârab beldesinin Vesic köyünde tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 257/870 dünyaya geldiği kabul edilmektedir. ((Kaya, 1995) İlk öğrenimine doğduğu yer olan Vesic'te başlamış, sonra Horasan'da okumuş, bir süre Merv'de eğitim görmüş, daha sonra Bağdat'ta eğitimine devam etmiştir. Fârâbî, Şam'da gündüzleri bahçıvanlık yapıp geceleri de kendisini felsefeye vermiştir. Hemen hemen tüm İslam ülkelerine seyahatler yapıp birçok meşhur filozof, mantıkçı ve bilginden ders alarak ikinci muallim sıfatını haiz olmuştur. (Filiz, 2005, 12) Kadılık yaptığı dönemde kendisine emaneten bırakılan Aristo'ya ait kitapları okuduğu, tetkik ettiği ve zamanının büyük bir çoğunluğunu felsefeye ayırdığı rivayet edilir. (Sayılı, 1951) Farabi büyük bir seyahate başlayıp Buhara, Semerkant gibi önemli merkezleri ziyaret etmiş ve Bağdat'a ulaşmıştır. Bağdat'a gelmeden önce mantık ilmini öğretebilecek kadar Arapçaya vukufiyeti olduğu bilinmektedir. ((Kaya, 1995) Bağdat'ta bulunduğu süreçte önemli ilim adamlarından ders almış, birçok ilim adamıyla temasta bulunmuştur. ((Dağ, 2003) Küçük yaşlardan itibaren Bağdat'a gitmiş orada Arap dilini öğrenmiş daha sonra Harran'a gidip orada Aristo mantığını öğrenmiştir. Felsefe, metafizik, astronomi, matematik, dil bilgisi ve musiki alanlarında iyi eğitim görmüş ve bu aldığı eğitimleri toplumun yararına kullanmıştır. Çok sayıda dil bildiğiyle ilgili doğruluğu tespit edilemeyen bilgiler olmakla birlikte Arapça, Farsça ve Türkçe dillerini iyi bildiğini söyleyebiliriz. (Bayrakdar, 1998, 170-175) Farabi 950 yılında Şam'da vefat etmiştir. (Toprak, 2020)

Farabi'nin hayatı, çeşitli coğrafyalarda gerçekleştirdiği göçlerle şekillenmiş ve geniş bir entelektüel yelpazede kendini ifade etme fırsatları sunmuştur. Farabi'nin hayatı ve göçleri, onun sadece bir filozof değil, aynı zamanda bir bilgin, entelektüel ve eğitimci olarak geniş bir perspektif kazanmasına ve bu perspektifi toplumun yararına kullanmasına olanak sağlamıştır. Farklı coğrafyalarda edindiği bilgi ve deneyimleri, İslam dünyasının entelektüel mirasına önemli katkılar olarak yerleşmiştir. Farabi'nin hayatı ve göç deneyimleri, din eğitimi açısından değerli bir öğrenme kaynağıdır. Çok dilli olması ve farklı kültürlerle olan açıklığı, öğrencilere, bilgi edinmenin sınırlarının coğrafi veya dilsel engellerle sınırlı olmadığını gösterir. Farabi'nin felsefe, mantık, metafizik, astronomi ve diğer alanlardaki eğitimi, öğrencilere, bilginin entelektüel zenginliğini ve çeşitliliğini anlamaları için geniş bir perspektif sunar.

3.3. İbn Haldun

Yemen'in Hadramut bölgesi kökenli olan İbni Haldun, 732/1332 yılında Tunus'ta dünyaya gelmiştir. (Uygun, 2008, 1-2) İlk 20 yaşını Tunus'ta geçirmiş, ardından Cezayir, Fas ve Endülüs gibi bölgelerde altı yıl boyunca yaşamıştır. Bir dönem tekrar Tunus'a dönmüş, geri kalan 24 yılını ise Kahire'de geçirmiş ve hayatını bu şehirde tamamlamıştır. (Deniz, 2006) Hâlid ed-Dâhil olarak bilinen ismi, Endülüs'te örfi olarak saygı ifadesini de çağrıştıran Halit yerine Haldun şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Tunus'a gelen birçok âlimden hadis, siyer, fıkıh usulü, kelam, mantık, felsefe, matematik ve kıraat dersleri almış, Fahreddin er-Râzî'nin kelâmî usulünü öğrenmiştir. Fas'ta çıkan siyasi kargaşalar sonucunda yönetim değişikliği olmuş, yeni gelen yönetim de İbn-i Haldun'u tutuklamış, serbest kaldıktan sonra burada rahat edemeyeceğini anlayarak Endülüs'e göç etmiştir. (Ziya - Fahri, 1940, 8-11) Bu dönemde siyasi sorunlardan kaynaklanan çeşitli zorluklarla karşılaşmasına rağmen, Tunus'a dönüş yaparak eğitim ve öğretime kendini adayan İbni Haldun, sakin bir yaşam sürmüştür; ancak yönetimle uyumsuzluklar yaşamış ve çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bunun üzerine, hacca gitmek amacıyla sultandan izin alarak önce İskenderiye'ye, ardından Kahire'ye gitmiştir. Memlük Sultanı'nın tahta çıkmasının ardından Kahire'ye ulaşan İbni Haldun, burada hoş karşılanmış, dersler vermiş ve çevresinde birçok öğrenci toplamıştır. (İbn Haldun, 1989, 289) İbni Haldun hayatın bütün inişli ve çıkışlı süreçlerini yaşamış; müderrislik, vezirlik, bazen zindanda mahkûm olarak, bazen sürgünde çölde yaşamıştır. (Deniz, 2006, 2) 1387 yılında hac vazifesini yaptıktan sonra Kahire'ye dönmüş, burada

müdürlüğüne atanmış; hadis dersleri vermiş daha sonra yine devletin çeşitli kademelerinde bürokratik görevler almış, zaman zaman yine inişli ve çıkışlı süreçler yaşamasıyla birlikte refah ve itibarlı bir hayat sürmüştür. Yine sık sık kabileleri dolaşarak onları yakından tanıma fırsatı bulmuş ve aynı zamanda ilimle meşgul olmuştur. (Uygun, 2008, 5)

İbn Haldun'un hayat hikayesi, çeşitli coğrafyalarda gerçekleştirdiği göçlerle şekillenmiş ve onun entelektüel gelişimini etkilemiştir. Tunus'ta doğan İbni Haldun, Cezayir, Fas, Endülüs ve Kahire gibi merkezlerde yaşamıştır. Bu göçler, farklı kültürleri, düşünsel yaklaşımları ve yaşam biçimlerini görme şansı sunmuş, onun düşüncelerini zenginleştirmiştir. İbn Haldun'un hayatı, öğrencilere çeşitlilik, uyum ve entelektüel gelişim açısından önemli dersler sunmaktadır. Farklı coğrafyalarda yaşaması ve çeşitli kültürel deneyimleri, onun düşünce yapısını şekillendirmiştir. İbn Haldun'un göçlerle dolu yaşamı, öğrencilere, farklı kültürlerin ve sosyal yapıların anlaşılmasının önemini vurgular.

3.4. İmam Şâfiî

Künyesi Ebû Abdullah, adı ise Muhammed b. İdrîs olan İmam Şâfiî büyük dedesi Şâfi'î b. es-Sâib'den ötürü "Şâfiî" olarak tanınmış, bu isimle şöhret bulmuştur. (Ebu Muhammed Abdurrahman er-Razi, 2003, 29) Maddi anlamda durumu iyi olmayan bir ailede 150/767 yılında dünyaya gelen İmam Şâfiî iki yaşında babasını kaybetmiş bunun üzerine annesi onu Gazze'den alıp akrabalarının bulunduğu Mekke'ye götürmüştür. Burada maddi sıkıntılar çekmesine rağmen oğlunu ilmi çalışmalar konusunda teşvik etmiştir. (Ebu Muhammed Abdurrahman er-Razi, 2003, 22) İmam Şâfiî, Kuran'ı ezberlemiş, Arapçada derinleşmiştir. Arap dilinde derinleşmek için Mekke yakınlarında birçok kabileye gitmiş, onların yanında uzun süre ikamet etmiştir. Huzeyl kabilesi Arapların en fasih konuşan kabilesi kabul edildiğinden bunların yanında kalıp Arap dili ve belagatinde hüccet kabul edilecek seviyeye gelmiştir. (Ebu Muhammed Abdurrahman er-Razi, 2003, 102) 13 yaşında Medine'ye göç eden İmam Şâfiî, burada İmam Mâlik'in ders halkalarına katılmış, daha önce ezberlemiş olduğu Muvatta'yı İmam Malik'e arz etmiş, imamın takdirini kazanmış, İmam Malik'in vefatına kadar onun yanından ayrılmayarak diğer ilimleri de tahsil etmiştir. ((Akdağ, 2020) Mekke'ye gelen Yemen valisi, İmam Şâfiî'ye, Necran'a yönetici olma teklifini iletmış; İmam Şâfiî de bu teklifi kabul ederek resmi olarak yönetici olmuştur. Şâfiî, Necran'da halka yönelik yaşanan zulmü önlemek amacıyla güçlü kabileler arasındaki çatışmayı sakinleştirmeye çalışmış ve toplum içinde güvenin yeniden tesis edilmesine yardımcı olmuştur. Ancak, bu çabaları bazı kabileleri rahatsız etmiş ve bu kabileler, Halife Harun Reşid'e İmam Şâfiî'nin Abbasi hilafetini kabul etmediği yönünde şikâyetle bulunmuşlardır. Bu şikâyetlerin yanı sıra farklı suçlamalar da İmam Şâfiî'ye yöneltilmiş, sonucunda bir süreliğine tutuklu kalmış; ancak daha sonra yapılan soruşturmada suçlamaların temelsiz olduğu anlaşılarak beraat etmiştir. (Ebu Muhammed Abdurrahman er-Razi, 2003, 26) Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin 189/805 tarihindeki vefatından sonra Mekke'ye geri dönmüş, burada 6 yıl kaldıktan sonra tekrar Bağdat'a gelmiş, iki yıl boyunca burada kalmıştır. İmam Şâfiî 815'te ilmi anlamda kendini daha da geliştirmek, yeni bir bakış açısı kazanmak ve daha rahat bir ortamda çalışmalarını sürdürmek üzere Mısır'a göç etmiş, burada insanların yoğun teveccühünü kazanmıştır. (el-Beyhaki, 2009, 238)

İmam Şâfiî'nin yaşamı, göçlerin etkisi altında şekillenmiş ve onun ilmi gelişiminde önemli izler bırakmıştır. Maddi zorluklar içinde doğan Şâfiî, annesi tarafından Mekke'ye götürülerek hayatındaki ilk göç deneyimini yaşamıştır. Bu göç, onun ilmi çalışmalara odaklanmasını sağlayan bir dönüm noktası olmuştur. Mekke çevresindeki kabilelerin yanında geçirdiği zaman, Şâfiî'nin Arap dilini ve kültürünü derinlemesine öğrenmesine fırsat tanımıştır. Medine'ye gerçekleştirdiği göç, İmam Şâfiî'nin İslam hukuku alanındaki temel bilgileri edindiği bir aşama olmuştur.

3.5. Kemaleddin İbnü'l-Hümâm

Kemaleddin İbnü'l-Hümâm 788/1386 tarihinde Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğmuştur. (Altıntaş, 2007) Dedelerinin Sivas'lı olması nedeniyle "Sivasi", Mısır'ın İskenderiye kentinde doğmuş olmasından dolayı da "İskenderi" nisbelerini almıştır. (Karataş, 2017) 10 yaşına kadar İskenderiye kadısı olan babasının yanında, babasının vefatından sonra ise anneannesinin yanında yetişmiştir. Kur'an-ı Kerim'in bir kısmını ezberlemiş sonra anneanesiyle birlikte Kahire'ye göç etmiş ve burada Kuran-ı Kerim'in tamamını

ezberlemiştir. Kahire'de çeşitli alimlerden kıraat, nahiv, fıkıh ve tefsir alanlarında dersler almıştır. İlimde derinleşmek için kendisinden önce birçok ilim adamının yaptığı gibi ilmi yolculuklar yapıp farklı yerlere göç etmiştir. Kudüs, Halep, Hicaz, Kahire ve İskenderiye'ye yaptığı eğitim göçleri onu ilmi, fikri ve tecrübi olarak olgunlaştırmıştır. 73 yıllık hayatına pek çok öğrenci ve eser sığdıran İbn Hümam 1457 yılında vefat etmiştir. (Altıntaş, 2005)

Kemaleddin İbnü'l-Hümâm'ın hayatı, çeşitli göçlerin ve eğitim süreçlerinin etkisiyle derinleşmiş ve olgunlaşmış bir hikâyeyi yansıtmaktadır. İskenderiye doğumlu olması, doğduğu coğrafya ile olan bağı ve isim nisbelerini ortaya koymaktadır. Babasının İskenderiye kadısı olarak görev yapması, onun hukuki alanla erken yaşlarda temas etmesine yol açmıştır. Ancak, babasının vefatı sonrasında anneannesiyle geçirdiği dönem, onun eğitiminde ve hayat yolculuğunda yeni bir aşamayı temsil etmektedir. Göçler, İbnü'l-Hümâm'ın ilmi olgunluğunu ve fikri zenginliğini artırmak için izlediği bir yol olarak öne çıkmaktadır. Farklı bölgelere yaptığı bu göçler, ona farklı kültürleri, düşünce sistemlerini ve alimlerin görüşlerini tanıma fırsatı vermiştir. Özellikle Kudüs, Halep, Hicaz, Kahire ve İskenderiye gibi merkezlerde aldığı eğitimler, onun bakış açısını genişletmiş ve entelektüel zenginliğini derinleştirmiştir.

4. Müslüman Tacirler

İslam'ın yeryüzüne yayılması ve ilkelerinin pratize edilmesi ilkesi¹ gereği Müslümanlar davet ve tebliğ faaliyetlerini Asr-ı Saadetten itibaren her dönemde çeşitli şekillerde, koşullarla paralel olarak devam ettirmiştir. Horosan, İran, Mâverâünnahir ve Afrika'nın çeşitli bölgelerine İslam'ın yayılışı tebliğ ve davet çalışmaları ile olmuştur. İslam'ın barışçı yollarla yayılmasının en önemli araçlarından birisi de Müslüman tacirlerin davet çalışmaları olmuştur. Kuzey ve Doğu Afrika ülkeleri, Somali ve Habeşistan gibi ülkeler Hadramutlu tacirlerin İslam'a davet etmesiyle Müslümanlaşmıştır. Çin, Hindistan, Filipinler, Malezya ve Endonezya gibi Uzakdoğu ülkeleri de yine Müslüman tacirlerin davetiyle İslamlaşmıştır. (Çağrı, 2022)

Malakka, Malezya'nın bir eyaleti olarak Müslüman tacirlerin ticari faaliyetlerde bulundukları ve yerleştikleri bir merkez olarak hizmet vermiştir. ((Özay, 2014) Çin'e ticaret için giden Müslüman tacirler burada İslam dinine davet faaliyetlerini sürdürmüş, ilk başta deniz yoluyla Guangzhou, Yangzhou ve Quanzhou şehirlerine kara yolu ile de Uygur bölgesine ulaşmış; zaman içerisinde de Çin'in farklı bölgelerine yayılmışlardır. (Ceylan, 2016, 27)

Japonya ile Müslümanların ilk teması 19. Yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Tokugawa döneminde iki yüz yılı aşkın bir zaman dünya ile temas kurmayan Japonya, 1853 yılından itibaren dünyayla iletişim kurmaya başlamıştır. Japonların Müslümanlarla karşılaşması da bu döneme denk gelmektedir. Japonya'ya ilk defa gelen Müslümanların ticaret gemileriyle gelen Müslüman tacirler olduğu düşünülmektedir. Müslümanların Japonya ile teması bu tarihlerde Hintli Müslüman tacirler vasıtasıyla olmuştur. İkinci Müslüman göçmen gurubu 1905 yılında Rus ve Japonlar arasında yaşanan savaş sonrasında Japonya'ya sığınan Tatar Müslümanlar olmuştur. (Kocalan, 2020, 735)

Nijerya bölgesine de İslam 8. Yüzyılda Kuzey Afrikalı Müslüman tacirler vasıtasıyla girmiştir. Bölgede Müslümanlar güçlenince Mağrib'de kendi devletlerini kurmuşlardır. Kuzey Nijerya'da İslam, insanlar üzerinde sosyal ve kültürel olarak ciddi izler bırakmıştır. Müslümanların siyasi nüfuzlarının artmasıyla Büyük Sahra Çölü'nün birçok bölgesinde insanlar kitleler halinde İslam'ı benimsemişlerdir. 15 ve 16. yüzyıllarda İngiliz ve Portekizlerin yoğun saldırılarına maruz kalan Güney Nijerya ise coğrafik koşullardan dolayı İslam'la daha geç tanışmıştır. İslam'ın Kuzeydoğu Nijerya'ya girişi ise yine Müslüman Arap tacirler vasıtasıyla 11. yüzyılda Kanim Bornu Kralının İslam'ı benimsemesiyle gerçekleşmiştir. ((Umar, 2013, 34-35) İslam'ın tebliğ edilmesinin ardından, bu dini benimseyen ve başkalarına aktarma görevini en ciddi bir şekilde yerine getirenler arasında özellikle Afrikalı siyahiler öne çıkmıştır. İslamiyet'in Kuzey Afrika'ya yayılmasının ardından, Müslüman tacirler ve din bilginleri güneye yönelerek temsil ettikleri ticari etik, dürüstlük ve sosyal ilişkilerdeki değerlerle toplumun geniş bir kesimiyle etkileşime girmişlerdir. Bu sayede, önemli mesafeler kat edilmiştir. (Günay, 1980, 107)

¹ Âl-i İmrân 3/104

Bulgar boylarının Orta İtil'e göç tarihleri için farklı zamanlar iddia ediliyor olsa da siyasal oluşuma katkısı olan ilk göçlerin 7. yüzyılda başladığı düşünülmektedir. Bulgar yurdunda keşfedilen ve çoğunlukla Müslüman tacirler aracılığıyla bölgeye gelen İslam menşeli kufi paralar Doğu Avrupa topraklarına, 8. yüzyılın başlarında girmiştir. Yine bu tarihlerde Orta İtil bölgesine Bulgar göçleri gerçekleşmiş ve bu paraların Doğu Avrupa'ya gelişleri Bulgarlarla alakalı olmuştur. Diğer yandan Bulgarların kendilerine ait 903-909 tarihli paralar Halife el-Muktefi adına İlteber Almuş zamanında basılmıştır. (Akıncı, 2020, 1130-1131)

Müslüman tacirlerin göçleri, İslam'ın yayılması ve toplumlar arası etkileşimin bir sonucu olarak çeşitli olumlu yönleri beraberinde getirmiştir. Bu göçlerin pozitif etkileri, kültürel, ekonomik, bilimsel ve toplumsal alanlarda görülmektedir. Öncelikle, Müslüman tacirlerin farklı bölgelere yapmış olduğu göçler, kültürel zenginliği artırmış ve farklı kültürlerin bir arada yaşamasını sağlamıştır. Bu etkileşim sayesinde İslam geniş bir coğrafyaya yayılmış, hoşgörü ve anlayış artmış, insanlar arasındaki ilişkiler daha olumlu bir şekilde gelişmiştir. Müslüman tacirlerin göçleri ve ticari faaliyetleri, İslam'ın dünya genelinde yayılmasında önemli bir role sahiptir. Bu tacirler, sadece mal ticareti yapmakla kalmamış, aynı zamanda İslam'ın öğretilerini ve kültürel değerlerini de taşımışlardır.

SONUÇ

Bu makalede, İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifi din eğitimi açısından değerlendirilmektedir. Göç, çağımızda önem kazanan bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Göç, insanların yaşadığı yeri değiştirmesini ifade eder ve bu değişim bazen bireysel bazen de toplumsal bir şekilde gerçekleşebilir. Göçün nedenleri çeşitlilik gösterebilir, iş imkanları, daha iyi yaşam koşulları gibi nedenlerle bireyler gönüllü olarak göç edebilirken, zorlayıcı etkenler de göçü tetikleyebilir. Teknolojik gelişmeler ve iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte göç olgusu daha da karmaşık hale gelmiştir.

İslam tarihindeki göç olgusu, günümüz uyum politikalarına ışık tutabilecek potansiyele sahiptir. Hicret, sadece coğrafi bir değişim değil, aynı zamanda İslam'ın toplumsal uyum, farklılıklara saygı ve bir arada yaşama anlayışını göstermiştir. Göç eden din bilginleri, İslam'ın öğretilerini yeni toplumlara taşıyarak, farklı kültürler arasında köprüler kurmuş, dini bilgi ve değerlerin daha geniş bir coğrafyada yayılmasına ve toplumsal entegrasyonun sağlanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Müslüman tacirlerin göçleri, İslam'ın yayılması ve toplumlar arası etkileşimin bir sonucu olarak çeşitli olumlu yönleri beraberinde getirmiştir.

İslam, hoşgörü, dayanışma, bir arada yaşama ve farklılıklara saygı gibi temel değerleri idealize eder. Bu değerler, göçmenlerin yeni toplumlara uyum sağlamalarına ve yerli halkla daha iyi ilişkiler kurmalarına yardımcı olabilir. İslam'ın göç ve toplumsal uyum perspektifi, bu değerleri daha anlamlı ve yaşanır hale getirir. Bu perspektif, din eğitimi müfredatına dahil edilmelidir. Din eğitimi, öğrencilere dayanışma, hoşgörü ve bir arada yaşama vurgusu yaparak bu değerleri aktarmalıdır. İmam hatip okul müfredatı, göç kavramını teorik ve pratik olarak anlatma fırsatı sunabilir. İlahiyat ve İslami ilimler bölümleri, İslam'ın göç ve entegrasyon perspektifini daha derinlemesine incelemelidir. Ayrıca, toplumun geniş kesimlerine bu bakış açısının ulaştırılması için yaygın din eğitimi araçları kullanılabilir.

Sonuç olarak, İslam'ın göç ve toplumsal entegrasyon perspektifi, din eğitimi müfredatına dahil edilerek gelecek nesillerin anlayışlı, hoşgörülü ve çok yönlü bireyler olarak yetişmesine katkı sağlayabilir. Göç olgusuyla bağlantı kurularak, İslam'ın köklü değerlerini güncel bağlamda uygulamayı hedefleyen bu perspektif, toplumsal entegrasyonun gerçekleşmesine önemli bir katkı sağlayabilir. İslam'ın bu değerleri, göçün toplumları zenginleştirici ve dönüştürücü etkilerini anlamak ve bu değerleri gelecek nesillere aktarmak için önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir.

"COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" beyanları:	
Etik Kurul Belgesi:	Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Çıkar Çatışması Beyanı:	Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Finansal Destek:	Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	-
Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:	Dış-bağımsız
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.	
<i>The following statements are made in the framework of "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":</i>	
Ethics Committee Approval:	Ethics committee approval is not required for this article.
Declaration of Conflicting Interests:	No conflicts of interest were reported for this article.
Financial Support:	It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.
Statement of Support and Acknowledgment:	-
Double-Blind Peer Review:	External-independent
<i>This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.</i>	

KAYNAKÇA

- Akdağ, E. (2020). İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) Hayatı ve Bazı Meziyetleri. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(1), 75-91.
- Akgün, H. (1999). Sahabe Coğrafyası. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akıncı, M. (2020). Müslüman Tüccarların Orta İtil'deki İslamlaşma Etkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(39), 1129-1153.
- Altıntaş, R. (2007). İbnü'l-Hümmam Es-Sivasi'de Kapsayıcılık ve Hoşgörü Fikri. *Osmanlılar Döneminde Sivas: Sempozyum Bildirileri İçinde* (s. 11-20). Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Altıntaş, R. (2005). İbnü'l-Hümmam es-Sivasi'ye Göre Allah'ın Yaratıklara Acı Çektirmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 45-60.
- Atar, F. (1979). *İslam Adliye Teşkilatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Aydın, M. (2015). "Özel Bir Göç Biçimi Olarak Hicret. Sosyoloji Dîvanı, 3(6), 103-114.
- Ayktut, A. S. (1999). "İbn Battuta". TDV İslam Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-battuta> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Bayraktar, M. (1998). *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Berk, F. M. (2020). Göç Fenomeni: Tarihsel Perspektif Bağlamında İlk İnsan Göçleri. *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 115-134.

- Beyhaki, A. bin H. (2009). *Menaqibu's-Şafii*. Daru't-Turas Mısır.
- Ceylan, E. (2016). Çin Kaynaklarına Göre İslamiye'in Çin'e Girişi. *Current Research in Social Sciences*.
- Cezuli, A. S. (1996). *el-Hicretu fi'l-Kur'ani'l-Kerim*. Riyad: Mektebu'r-Ruşd.
- Çağrı, M. (2022). "Davet". TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/davet> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Çelik, C. (2012) *Din Sosyolojisi El Kitabı Kitabı Göç, Kentleşme ve Din Bölümü*. (ed. Niyazi Akyüz & İhsan Çapçioğlu). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çoban, F. B. (2019). Endüslüslü Muhaddislerin Rihleleri (Hicri İlk Dört Asır). (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dağ, M. (2003). Fârâbî'nin İki Yapıtı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(14), 17-87.
- Demir, A. (1999). *Kavram ve Hadise Olarak Kur'an'da Hicret*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Demir, M. (2017). Bir İtaat Eylemi Olarak İslâm'da Hicret ve Muhacirler / Hijra as an Obedience Action in Islam and Muhajir People / الإسلام في ال تعبدية و صدقها والمهاجرون الهجرة. *İlahiyat Akademi*, 0(4), 159-184.
- Demircan, A. (2017) Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Hicreti. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-33.
- Deniz, G. (2006). "Müslümanların Bir Değeri İbn Haldun. *Eskiye*, 0(2), 104-108.
- Dinçer, S. (2020). Hz. Muhammed (sav) Döneminde Çok Kültürlü Toplumsal Yapısıyla Medine'de 'Birlikte Yaşama Modeli'nin Temelleri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 1248-1259.
- Ebu Muhammed er-Razi, A. (2003). *Adabu's-Şafii ve Menaqibihi*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ebu Gudde, A. (1983). *Safahat Min Sabri'l Ulema Ala Şeda'idi- İlmi Ve't Tahsil*. Beyrut: Daru'l-Beşair el-İslamiyye.
- Eliade, M. (2013). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eren, S. (2007). Göç, Toplumsal Değişme ve Din: Avrupa'ya Göç Eden Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 267-288.
- Erkaya, M. (2008). Hicri III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 177-195.
- Eryücel, S. (2013). Yaşam Olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 251-271.
- Fetahu, Ş. (1997). *Hazreti Muhammed'i Anlamak. "Hicret-Yeni Bir Dönemin Başlangıcı". Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- Filiz, Ş. (2005). *Farabi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Göksoy, İ. H. (2002). İbn Battuta'ya Göre Güneydoğu Asya Ülkeleri. *Dini Araştırmalar*, 4(12), 49-70.
- Günay, Ü. (2007). Göç, Din ve Değişme: Batı Avrupa'daki Türk İşçileri Örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(2), 267-288.
- Günay, Ü. (1980). *Zenci Afrika'da İslamiyetin Yayılışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları.
- Hamidullah, M. (2011). *İslam Peygamberi*, (çev. Mehmet Yazgan). İstanbul: Beyan.
- Işık, Ö. F. (2021). Sosyal Uyum ve Din: Gaziantep'teki Suriyeli Ortaöğretim Öğrencileri Üzerine Bir Alan Araştırması. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbn Battûta, A. M. T. (2019). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (çev. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Haldun, A. (1989). *et-Ta'rif*. Lübnan: Dar'ul-Kitab el-Bennani.
- İbnü'l-Faradî, E. V. (2008). Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf. *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs*. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Karasakal, M. (2020). *Dünya İnsanlık Tarihi*. İstanbul: Nida.
- Karasakal, M. (2021). *İslam Tarihi*. İstanbul: Nida.
- Karataş, N. (2017). Kemaleddin İbnu'l-Humam'ın Akl-Nakil Anlayışı. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(12), 31-67.

- Kaya, M. (1995). "Farabi", 1995. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Kocalan, E. B. (2020) Japonya'ya Müslüman Göçü. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19(2), 733-757.
- Koç, A. (ed.) (2019). *İslam Düşüncesi Kılavuzu*. İstanbul: Tedef Yayınları.
- Koçyiğit, T. (2009). İbn Battuta'nın Karadeniz Seyahati Üzerine Bazı Mülahazalar. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(1), 53-73.
- Koçyiğit, T. (1962). *Hadis Usulü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Köksal, M. A. (2014). *Peygamberler Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Lings, M. (2006). *H. Muhammed'in Hayatı*, (çev. Nazife Şişman). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Martikainen, T. & Özmen, N. (2010). Din, Göçmenler ve Entegrasyon. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(38), 263-276.
- Mevdudi, E. A. (2014). *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber*, (çev. Ahmed Asrar). İstanbul: Pınar Yayıncılık.
- Muslim, M. (2010). *el-Tefsiru'l-Mevdu-i li Suveri'l-Kur'ani'l-Kerim*, (10 Cilt). Shariqah: Camiatu's-Şarika.
- Önkal, A. (1998) "Hicret". TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicret#1> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Özay, M. (2014). Güneydoğu Asya'nın İslâm Kültür ve Medeniyetine Katkısı Bağlamında Açe'de Bir Osmanlı Tekkesi: Dayah Tanoh Abee. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(30), 191-213.
- Özaydın, A. (1999) "Bağdat". *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 0(4), 437-441.
- Özel, A. (1998). "Hicret". TDV İslam Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicret#2-fikih> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Özkan, A. (2001). *Yeni Kültür Ansiklopedisi*, (10 Cilt). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Özpolat, A. (2017). *Statü ve Din Göç ve Eğitim Yoluyla Statü Edinme ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Sarıkaya, M. E. (2018). Zorunlu Göç Bağlamında Kur'an'da Göç. *Journal of Analytic Divinity*, 2(1), 235-252.
- Saygın, S. - Hasta, D. (2018) Göç, Kültürleşme ve Uyum. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(3), 312-333.
- Sayılı, A. (1951). Farabi ve Tefekkür Tarihindeki Yeri. *Belleten*, 15(57), 1-59.
- Sencer, Y. (1979). *Türkiye'de Kentleşme*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sıcak, A. S. (2018). Başa Çıkma Stratejileri Açısından Kur'an'da Hicret Realitesi. *Antakiyat*, 1(1), 43-63.
- Sıcak, A. S. & Çalışkan, N. (2019). İnsan Şahsiyetinin İnşası ve Korunması Bağlamında Kur'an'da Sığınma Realitesinin İsimlendirilmesi. *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 140-168.
- Sıcak, A. S. & Çalışkan, N. (2018). Kur'an'da 'İhraç' Kavramı Özelinde Göç Olgusu. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 483-514.
- Tathioğlu, D. (2013). *Göç Sosyolojisi Açısından Hicret*. Sivas: Asistan Kitap.
- Toprak, S. (2020). Farabi'nin Eğitim Anlayışı. *Genç Müttefekkirler Dergisi* 1(2), 136-149.
- Umar, M. (2013). İslam'ın Nijerya Bölgesi'nde Yayılışı. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uygun, O. (2008). *İbni Haldun'ın Toplum ve Devlet Kuramı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Ülker, O. & Efe, İ. (2021) Göç Teolojisi: Kilis Örneğinde Dinin Toplumsal Kabule Etkisinin İncelenmesi. *Ortadoğu Etütleri*, 13(2), 255-286.
- Yılmaz, A. (2013). *Din Sosyolojisi*. Konya: Palet Yayınları.
- Yusuf A. (2016). *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Nobel.
- Yüksel, A. (2014) İslam Hukuk Tarihinde Kufe'nin Yeri. *Uluslararası Türk veya Türk Dilleri Edebiyat Dergisi*, 9(5), 2165-2178.
- Zerrinkub, H. (2001). *Medreseden Kaçış: İmam Gazali'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. çev. Fikret Soylu. İstanbul: Anka Yayınları.
- Ziya, H. - Fahri, Z. (1940). *İbni Haldun*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.